

Butlletí

del

Centre Excursionista de Catalunya

LA VALL D'ANEU ⁽¹⁾

La vall d'Aneu se troba a l'extrem occidental del Pireneu català, a l'àngul que formen les terres d'Aragó y França, y es tota la part alta de l'antich comtat del Pallars. Confronta al NO. ab la vall d'Aran, de la qual està separada pel port de la Bon-aigua o de Pedra Blanca; al N.NE., ab el departament francès de l'Ariège, de la que'l separa'l port de Salau, pel qual se baixa a la ribera del Salat y Sant Giron; a l'E., la serra de Tebascant, que també comunica ab França pel costat de la vall Ustou; al SE., la vall de Cardós, que ab la de Farrera constitueixen l'altra ribera de l'alt Pallars; y la SO., ab les serralades y vall de Bohí. L'única obertura natural es al mig-dia, seguint el curs del Noguera-Pallaresa. Pera anar-hi de Barcelona seguint la conca del Pallaresa, s'han de fer cinch hores de ferro-carril fins a Targa; quatre de cotxe atravesant la plana d'Urgell de mig-dia a tramontana; deu hores més de cotxe pera atravesar el Segre y començar desseguida la mandrosa pujada de la serra de Comiols y davallar-la després fins a trobar el Noguera-Pallaresa als peus de Tremp; quatre hores més de tartana fins a Gerri; y, finalment, onze hores de cavalcadura, sempre Pallaresa amunt.

Formen la vall 22 pobles (2), ab una població total d'uns 4,000

(1) Treball llegit en el CENTRE'l dia 18 de Març.

(2) En la llista d'iglesies del bisbat d'Urgell al fer-se la consagració de la catedral de la Seu l'any 819, figuren en la vall d'Aneu les de Jou, Berrós, Santa Maria, dita abans Santa Deodata, Assor, Sonne, Isil, Alòs, Stirri, Burgi,

habitants, essent la més important la vila d'Esterri, que'n té uns 800. El clima es fred. La temperatura màxima, que generalment alcança en la segona quinzena d'Agost, oscila entre'ls 24 y 28°, poques vegades arriba a 30; la mínima, entre'ls 5 y 10° sota zero, quasi sempre en la segona quinzena de Janer. El vent dominant es el nord, conegut en el país ab el nom de *vent de port*.

La riquesa principal de la comarca ha sigut sempre la cria del bestiar de tota mena, lo que l'imprimeix un aspecte molt característich. La vetlla de Sant Joan es diada de molt moviment per tota la vall, ab motiu d'esser el dia destinat pera marxar el bestiar a la montanya, portant molt tràfegh l'arreglo y neteja de les esquesques que aquella nit se posen a les eugues y vaques. A les dugues de la matinada s'obren els corrals, y les besties, instintivament y sense guia, se dirigeixen vers la montanya, aon pasturen fins que les primerenques neus de la tardor els obliguen a retornar, pera consumir durant l'hivern les grans quantitats de pastures que s'han aplegat dels prats en les dugues cullites de Juliol y Setembre. Mentres la neu no cobreix el pla, de vuit a nou del matí s'obren els corrals, y eugues y vaques se dirigeixen a un punt determinat, aont esperen que arribi'l pastor que se'ls emporta a péixer per aquells prats. La remada té'l nom de *La Guarda*. De la mateixa manera's forma la remada de bèns y ovelles, una altra de cabres y una altra de porchs. Aquests últims, segons el temps, estan poch fòra, per quin motiu no se'ls avia fins que'l porquer toca un corn d'un punt elevat de la vila. Al cap-vespre comencen a arribar les remades, y es curiós veure de la manera com van distribuint-se en totes direccions, retornant cada *ovella a son corral*.

Altra font de riquesa seria la fusta si no's trobés tant limitada per les dificultats de l'acarreig fins al riu. Tres hores més avall d'Esterri, en el lloch nomenat Aydí, enganxen les fustes de dèu en dèu, y tres o quatre restelleres d'aquestes, enganxades unes ab altres, ab un rem a cada cap, formen lo que s'en diu un *ray*, y que dos homes, dits *rayers*, ab exposició constant, sortejen els continuats esculls del riu, fins a trobar el Segre, després l'Ebre, y acabant el viatge a Tortosa, principal mercat de la fusta d'aquelles valls.

Moltes altres són les riqueses naturals ab que compta la vall

Cervo y Espotu. Totes subsisteixen, excepció de la d'Assor, que podria ser la de Sorpe. No hi figuren les d'Arreu, Borent, Isabarre, Valencia, Gabàs, Unarre, Escalarre, Escaló, Llaborre, Escart y Estahis. ¿Es que aquests pobles són més moderns? Hi ha motius pera duptar-ne, al menys d'alguns, essent lo probable que no tinguessin encara iglesia propria.

d'Aneu, que fa restar improductives la falla de camins moderns: milers de cavalls de força que corren, salten y s'estimben per aquelles encontrades sense altre afany que trobar sa tomba en el Mediterrà; ríchs y abundants minerals que en les entranyes de la terra estan esperant que'l picot del minaire'ls faci veure la llum del sol; veres fonts de salut, de mineralisació exhuberant, que van escorrent-se y deixant rastre a son pas, fins a trobar una corrent que les confongui ab les del Noguera.

La fauna y la flora de la vall són aixís mateix riques y esplèndides. En aquelles invernades que la neu impera com a reina y senyora de plans y montanyes, la vida animal y vegetativa semblen mortes. Més aquella neu no es mortalla: es mantell que protegeix carinyosament la vida, que's manté ensopida, pera despertar potent y ufana al primer baf del sol de primavera. Y desperta, com desperta l'ós pirenench en sa cova, raça que semblava pròxima a desaparèixer y que d'uns anys an aquesta part torna a ser abundant, fins al punt de que en l'istiu passat se'n mataren quatre. El matedor de l'ós, además del benefici de la pell y'l greix, passa pels pobles ab la pell al coll y fa lo que s'anomena *capta de l'ós*, y tots els que tenen bestiar li donen quelcom en diners o especies. Els llops acaben de desaparèixer gracies al veneno y a les rateres, igual que les guineus. Se troben també alguns cinglars, gats selvatges coneguts ab el nom de *gat fer*, llòdrigues, musteles, teixons, taups, que alguns anys són una verdadera plaga pera'ls prats; rates d'aigua, conegudes ab el nom de *rat buf*. No hi falten ramades d'isarts, qual delicada carn se ven a bon preu, exportant-se algunes vegades a Luchon igual que les truites, que són abundantíssimes en rius y estanys. En sos boscos canta també algun gall selvatge. Les perdius, y especialment les llebres, són de tamany superior a les d'altres comarques. Abunden les merles, cogullades, cuetes, caderneres, pinsans y les boniques aiguaroles, que sembla que estiguin més satisfetes quan poden saltironar sobre les vores del riu glaçades. Entre les aus de pas hi ha les guatlles, estornells, aurenets, cornelles, becades, ànechs y cigonyes. Entre'ls reptils s'hi troba l'escorsó, entre'ls insectes la cantàrida, y gran abundancia de papallones, a les quals donen el nom de *voliaïnes*.

Més ben representat se troba'l regne vegetal, gracies a la molta fertilitat de la majoria de les montanyes, més que als treballs dels naturals del país, que sembla tinguin guerra declarada a l'arbrat, tallant sempre y no plantant may. Es una llàstima que trobant-se en vigílies de posseir una carretera, que facilitarà l'ex-

portació de molts productes, no tinguen, com totes les comarques suïsses, grans plantacions de pomeres y perers, que, junt ab el noguer y cultiu de l'avellaner, que creix espontaniament per tot, podria esser important font de riquesa, ja que la producció d'aquests fruits es allí de segura y abundant cullita. Abets, pins, bedolls, de qual escorxa fan els pastors diferents utensilis casulans; nogueres centenaries, roures, freixes, clops, salzers, cirerers, pomeres, pe-

DETALL DEL PORT DE LA BONAIGUA

(2,000 metres d'altitud)

rers, pochcs presseguers y atmetllers, y encara menos parres. Els ceps han desaparegut, y algunes propietats conserven el nom de vinyes (1). També s'hi cullen mores, rives, gerts y maduixes, que nomenen *fragues*.

Entre les flors, apart de les moltes naturals que converteixen els prats en jardins, abunden els geranis, clavellines, roses, lliris junquillo, essent notables uns clavellts de pastor, de quatre pètals,

(1) En 1577 acudiren los de la vall al duch de Cardona contra les vexacions de que eren objecte per part del governador del castell ab l'excusa de quel bestiar se ficava a la vinya que tenia aquell entre Esterri y València.

que creixen entre les roques, al costat de les semprevives, y un lli-riet blanch hermosíssim que creix en els pradells de les més altes montanyes. Les plantes medecinals hi tenen representació molt im-portant en número y qualitat. Acònit, Arnica, Anèmona, Helèbor, Genciana, Lúpul, Ruda, Digital, Valeriana, Cinaglosa, Tosilach, Calèndula, Axicoria Taraxacum, Consolda Colxich, Cicuta, Fonoll, Euforbi, Bistorta y totes les propries de la regió pirenenca.

Entre les costums típiques del país pot citar-se la dels *Fallaires*, que's conserva ab més integritat en el poble de Gil (1). Consisteix en córrer la nit de Sant Joan, ab les *falles* énceses, d'un punt deter-minat de la montanya fins al poble. *Falla* es un tronch de pi jove esberlat d'un cap y entatxonat de teyes. A l'entrada del poble són esperats per les noyes, que aixís que van passant els ofereixen un ram y una copa de vi. Arribats que són tots a la plaça, depositen les falles unes sobre altres, quedant fet lo foch de Sant Joan.

Les noyes comencen com una sardana al voltant del foch, y ab sos cants indiquen als fallaires quan poden entrar a la dança.

Heus-aquí les poques estrofes que hem pogut aplegar:

Aquesta nit encenem falles,
aquesta nit de Sant Joan;
aquesta nit cullim roses
del roser de Sant Joan.

Fadrinets, sortiu en dança,
los que esteu pera dançar.
Fiqueu-s entre dos noyes,
agafau-les per la mà.

Aquesta nit encenem falles,
aquesta nit alegrement.
Diguem tots: «Alabat siga
lo Santíssim Sagrament».

Al dir aquest últim vers, la dança para, els fadrins se descobren y torna a començar el ball al sò de noves cançons.

Altra costum que pot esmentar-se es la referent a les bodes. Les

(1) El nom d'aquest poble's troba ja escrit en documents del segle IX, *Isil*, igual que s'escriu ara, y en la fundació del monastir de Sant Pere d'Escaló, entre les iglesies donades al mateix pel bisbe Aton en el referit segle IX, s'hi troba la de *Gilardum*, lo que pot esser una prova de que en el llenguatge parlat devien dir-ne també Gil, com actualment.

noyes del poble formen un chor que per dret de costum se presenta a totes les bodes y canta cançons alusives als actes de la boda y altres dedicades als nuvis, als sogres, capellà y convidats. És curiós veure una boda quan els nuvis no són del mateix poble, especialment si pertanyen a la classe acomodada. La nuvia aporta sempre un parell de matelaços, dos coixins, un gall y una gallina, tot lo que va carregat en un matxo, cuidant bé que's vegin els brodat de les coixineres y que l'animal vagi molt enflocat y guarnit ab dos o tres restellers de picarols al pitral. Aquest matxo es la vanguardia de la comitiva, al que segueixen els nuvis, parents y convidats, tots muntats en animals guarnits de festa, ab les tradicionals angarilles les dones y ab son corresponent moço de peu cada una.

A l'acostar-se un poble, el matxo davanter s'avança un bon troç a la comitiva y serveix de nunci pera fer saber que la boda arriba. Llavors surten les cantores y, acompanyades de pandero, canten cançons després de regalar flors, primer als nuvis y després a tot l'acompanyament. Els fadrins se posen a l'entrada del poble y tapen el pas ab una cinta de seda, que no obren fins que'ls nuvis y demés de la comitiva han acceptat coca y vi que'ls ofereixen. Quasi sempre'l pare de la nuvia fa un present als fadrins, que passa al fondo de lo que'n diuen *la Comuna* (1).

Vegi-s algunes de les cançons que canten:

Aquí venen les donzelles,
aquí venen per cantar,
aquí venen les donzelles,
si llicencia'ls voleu dar.

Despediu-vos de la filla,
mare del cor dolorós;
despediu-vos, que a la filla
no la manareu més vós.

Al baixar-ne de l'iglesia
heu perdut lo ram florit,
que es lo ram de les donzelles
tant hermós y requerit.

Galan dama l'hi han dada,
cavaller gardeu-la bé:
no diran de qui n'es filla,
sinó de qui n'es mullè.

Flor del lliri lliri,
flor del lliri blanch,
ja les males llengues
ara callaran.

Criats de la nuvia,
siau diligents,
que enllà d'aquest poble
hi ha'l camí dolent.

(1) *La Comuna* es una institució que funciona sols tres dies a l'any en quasi tots els pobles de la vall. Tots els diners que'ls fadrins poden recullir durant l'any, s'inverteixen el dia de la festa major en coques y vi, que's reparteix gratuïtament y a totes hores a tot-hom que'n demana, sigui o no sigui del poble.

Pare de l'hermosa núvia
ben content podeu està:
heu casat la vostra filla,
l'heu posat en bona mà.

Lo manteu porta de seda
lo bon pare capellà:
quan serà canonge o bisbe
el portarà de tafetà.

En aqueixa casa
hi trobareu cunyades:
serviu-les y amau-les
com a vostres germanes,
millor si podeu;
més dels vostres pares
no vos olvideu (1).

VALL D'ANEU. — VORES DEL NOGUERA-PALLARESA

També es digna de mentar-se una altra costum que acaba de desaparèixer. Els padrins de fonts acostumaven regalar a sos afillats, el dia que's casaven, una camisa, la qual la portaven posada'l dia y la nit de la boda. L'endemà se guardava en lloch ben segur y no tornaven a portar-la més que'l dia de la mort, que'ls-e la posaven pera enterrar-los.

(1) Aquestes cançons són extractades d'una col·lecció nombrosa que ha anat aplegant nostre amich D. Carles Estevan, notari que ha sigut fins fa poch d'Esterrí. Aixís mateix ens proporcionà una copia de l'informació feta pels delegats del Duch de Cardona referent als privilegis de la vall, que extractem més endavant.

Els jochs més usuals, com en tots els països fets, són els d'exercici corporal: el de pilota, barra, quatre pilans, a l'hivern la patinació sobre'l glaç, y pera les dònes, els diumenges a la tarda, el joch de bitlles.

BREU RESSENYA HISTORICA DE LA VALL

L'història de la vall es la del Comtat, y la d'aquest es part integrant y importantíssima de l'història gloriosa de Catalunya. A

VALL D'ANEU. — VORES DEL NOGUERA

esser certa la llegenda d'Otger y els nou Barons de la Fama, el castell de Pallars fou el primer baluart que s'aixecà pera proclamar l'indpendencia de nostra patria. Lo que no té dubte es que fou l'últim en que onejà la nostra bandera, resistint gloriósament per alguns anys l'unió del comtat a la corona de Castella.

El nom d'alguns pobles de la vall, com Isabarre, Escalarre, Unarre, Llaborre, sembla confirmar la teoria euskàrica referent als primers pobladors de la vall, teoria que suposa a la raça bascongada representant de la primitiva població aborígena.

L'igualtat de costums y llengua fa suposar que la segona in-

fluència fou la mateixa que a les terres orientals de Catalunya, que la raça occidental camita o sarda no's deturà a la Cerdanya, sinó que s'extengué a les properes valls del Segre y del Noguera.

A l'arribar les invasions cartaginesa y romana, se sab ja ab seguretat els pobles que ocupaven els territoris de Catalunya.

Els Ilergetes, que eren la gent més important de l'Iberia, s'extenien per tot el Pireneu desde'l Segre fins a les terres d'Aragó, confrontant pel S. ab els països Celtíbers. Eren dels Ilergetes les ciutats d'Orgia (Seu d'Urgell), Erga (Tremp), Osca (Huesca), ab lo que queda ben determinada la població de la vall en l'època citada.

Quan la llarga dominació romana entrà en son període de decadència a mitjans del segle IV, perdent el respecte a les llibertats del país y cometent vexacions ab els naturals, per aquelles encontrades, igual que per tota la serralada del Pireneu català, se sentí un crit de protesta contra'ls decadents dominadors, crit que ha resonat sempre a Catalunya quan la dominació ha sigut opressora. Els Bagaudes, nom que dóna l'història an aquells pobladors del Pireneu, lluitaren valentment contra'ls romans, més una nova y formidable invasió inutilisà son esforç, l'invasió dels Goths, iniciant-se desseguida les lluites entre aquests y'ls imperials de Roma, que havien de durar altres dos o tres segles, pera començar desseguida en els principis del segle VIII la nova invasió dels Alarbs.

Començada la reconquesta pels reis franchs a mitjans del segle VIII, y acceptant la llegenda d'Otger, aquest entra precisament pel Pallars, atravessant el Pireneu per la vall d'Aran, desallotja de la vall als Alarbs y clava en son castell la fita aon comença a dibuixar-se l'independència de la nostra terra. A son crit segueix el dels nou Barons de la Fama aixecant el país y apoderant-se de tot el Pireneu català, arribant fins a posar siti a Empuries. Mort Otger en dit siti, queda comanant totes les forces Dapifer de Montcada, que al saber que'ls Alarbs venien ab un gran exèrcit, al que'l seu no hauria pogut resistir, se retirà a la Cerdanya, Urgell y Pallars, quedant senyor de dits llocs, Castellbò, Aran y Andorra.

Acaba de trascórrer el segle ab incessants lluites entre Cristians y Alarbs, y en l'alborada del segle IX, quan Ludovich emprèn la conquesta de Catalunya y arriba als murs de Barcelona, any 801, ja s'hi troba un comte de Pallars, lo que demostra que aquest existia com a comtat.

Com en tot lo referent als segles VIII y IX, l'història resulta molt confosa; més una copia d'un document existent en l'iglesia

d'Escaló, que arribà a nostres mans (document que consta també en l'història del Languedoc), aclara del tot l'història de la primera meitat del segle IX, posant de manifest l'existència del comtat del Pallars ab caràcter hereditari en l'esmentat període, y per lo tant molt abans que'ls demés de Catalunya.

El document a que'ns referim es la fundació del monastir de Sant Pere d'Escaló o del Burgal, feta pel comte Isarn, instituint abadesa a sa filla Ermengarda en lo que'l bisbe Aton (1), germà del comte, dóna al dit monastir les iglesies de la vall. Consta que abans que Isarn foren comtes sos pares Ramon y Ermesinda, als que succehí son fill Vifret, casat ab D.ª Sanxa, que morí sense successió, passant llavors el comtat al dit Isarn, germà de Vifret. El document de fundació no porta data, més va acompanyat d'altre que precisa l'any, y es la donació que de dit monastir fa l'abadesa Ermengarda, filla d'Isarn y germana de Guillem, comte, a l'Abadia de la Grace, feta l'any 15 del regnat de Ludovich. Ara bé: l'any 15 de Ludovich correspon al 29 del segle IX; y fins admetent, com suposa l'història del Languedoc, que's refereixi a Ludovich d'Ultramar, que seria'l 59, queda ben demostrat que al començ del segle'l comtat era hereditari, ja que són quatre'ls que ab aquest caràcter succeeixen en 59 anys, confirmant l'opinió d'alguns historiadors de que'l comtat del Pallars quedà constituït molt abans d'acabar el segle VIII, o sigui prop d'un segle abans que'ls demés comtats de Catalunya.

Si tot això no confirma la llegenda d'Otger, al menys confirma la data en que's diu que's feren senyors d'aquelles comarques els nou Barons de la Fama després del siti d'Empuries y mort d'Otger.

Que la casa de Pallars fou de les que més gloria donà a Catalunya y que més contribuï al manteniment de les llibertats, es cosa fòra de dubte: cal no més fullejar l'història catalana.

Vegi's una breu crònica dels fets en que prengueren part principal referent a l'època en que nostra història's presenta més clara, que confirma plenament lo que diu un historiador de que sembla que la casa de Pallars tenia vinculada la defensa de totes les bones causes.

1148. Arnau Mir de Pallars, que tenia fama de gran capità, es

(1) Aton fou el segon dels bisbes de la Seu de Pallars, quin bisbat durà fins a l'any 1140, en que passà altra vegada al d'Urgell. La residència dels bisbes era a Roda de Ribagorça, més se sab que durant seixanta anys estigué establerta en altre lloch, que no ha pogut esbrinar-se quin, considerant-se poch probable que fos a Tremp, com alguns pretenen.

demanat per Berenguer IV pera ajudar-lo en la presa de Tortosa.

1218. Després de la batalla de Muret, el comte de Tolosa pert sos estats. Va un exèrcit en son auxili, comanat pel comte de Pallars, que reconquereix y retorna'l comtat al de Tolosa.

1235. Un Pallars combat valentment a favor d'en Pons de Cabrera per creure-l ab verdaders drets a la successió del comtat d'Urgell.

1238. Roger de Pallars es un dels primers capitans del rey don Jaume en el siti de Valencia y sa firma figura de les primeres en el conveni de capitulació.

1274. Arnau Roger de Pallars era un dels barons confederats contra la disposició del príncep Don Pere disposant que les dònesh no poguessin heretar y'ls dominis fossin retornats al rey, disposició que Don Jaume revocà, exigint-li llavors que revoqués les disposicions preses contra'l vescomte de Cardona. No volguent accedir-hi'l rey, los barons li enviaren ses cartes de *deseiximent*, que significava'l despedir-se de la fe que li devien.

1282. Els comtes de Pallars y d'Urgell comanaren la gloriosa expedició a Berberia. En aquesta expedició l'història cita un fet del valor fins temerari del de Pallars. Tot sol arremeté contra un agrupament de moros, derribant-ne quatre ab son cavall y matant-ne dos ab sa llança. A l'acte quedà rodejat d'enemichs, acudint en son auxili'l d'Urgell y dos joves fills d'en Vidal de Sarrià, combatent y vencent tots quatre a més de cinquanta berebers, lo que'ls valgué renys del rey Don Pere pel perill a que s'havien exposat, felicitant, no obstant, al de Pallars.

1285. Ramon Roger de Pallars y'l vescomte de Cardona foren els elegits per Don Pere pera capitans de l'expedició a Perpinyà, en la qual s'apoderaren de son castell. En el mateix any, quan els francesos, quasi per sorpresa, s'apoderaren de Castelló, en el consell de Perelada'ls barons decideixen que'l rey se retiri, y aquest, després de resistir-se, consent, encarregant a Arnau Roger el comanament de tot l'exèrcit.

1286. Devent sortir el rey cap a Çaragoça, nomena a Arnau Roger lloctinent general seu a Catalunya, ab facultat de regir y administrar justícia del Cinca al coll de Panissars.

1296. En aquest any comença una de les èpoques més calamitoses perquè passà'l Pallars, y especialment la vall d'Aneu, que fou el centre de les guerres que breument detallarem. Mort el comte Arnau Roger sense successió, la comtesa's casà ab un cavaller francès, Roger de Comenge, vescomte de Corsarans, viudo també

ab un fill, que portava'l seu mateix nom. Sembla que, enganyada la comtesa per son marit, vengué la meitat del comtat a son fillastre, acabant per fer-li cessió de l'altra meitat. Assegurat el negoci, el de Corsarans abandona a sa muller, y aquesta entra en un monastir, aon professà. Son marit, viva ella encara, torna a casar-se, tenint d'aquest matrimoni dos fills, Arnau y Ramon Roger. El primer se titulà també comte del Pallars, casant-se ab una infanta de la casa de Grecia dita Làscara. No tenint fills mascles, son germà Ramon pretén també'l comtat; y partint-se la gent del país en partidaris dels uns y dels altres, se promogueren lluites que acabaren en verdadera guerra civil.

Morts abdós germans, quedaren hereves les filles d'Arnau y Làscara, una de les quals, anomenada Sibila, casà ab Huch de Mataplana, fill de Ramon Huch, un dels principals barons de la terra y, segons Zurita, emparentat ab el rey Don Jaume. Llavors entrà al comtat un fill del de Comenge ajudat pel comte de Foix y ab molta gent de guerra, ab pretencions a la successió.

El rey Don Jaume envià a Felip de Saluce a lluitar contra ell, ordenant a Bernat d'Erill, Guillem de Castellvell, Acant de Mur y al bort de Pallars (1) que resistissin al de Comenge, que tenia en son poder els castells de Leort, que era a la ribera d'Espot, segons Zurita (que bé podria esser lo d'Escart) y el d'Escaló, arribant a dominar quasi tot el comtat. Nombrà també un tribunal, compost del comte d'Urgell, del vescomte de Cardona y del gran mestre del Temple, pera que decidís la successió, acordant una treva de 50 anys, y que durant aquests fossin els comtes del Pallars Huch de Mataplana y Na Sibila, lo que tampoch fou acceptat pel de Comenge.

Cançat el rey Don Jaume de tantes dilacions, decidí anar ell mateix a acabar ab les intrigues que eren la ruina del comtat. El dia 6 de Juliol sortí de Lleyda, aon se trobava, en direcció als castells de Leort y Escaló, y, després d'apoderar-se del primer, se li presenta aquell admetent la treva de 50 anys, y quedant comte, per ordre del rey, Huch de Mataplana y Na Sibila, a qui foren entregats els forts que restaven encara en poder del de Comenge.

La pau no durà més que trenta anys, o sigui fins a 1327, en que, ab tropes franceses, entrà per la vall d'Aneu el de Comenge pera disputar el comtat a Arnau Roger, fill d'en Mataplana. El rey

(1) Zurita, de qui principalment treyem aquestes notícies, no dona cap explicació d'aquest personatge.

d'Aragó donà ordres al d'Urgell pera que auxiliés al de Pallars, y envià d'embaixador al rey de França a Ramon de Melan ab l'encàrrech de demanar que prohibís als senescals de Tolon y Carcassona de que ab tropes franceses se fes la guerra al comte de Pallars.

1341. El comte de Pallars assisteix a l'entrevista que celebren a Sant Celoni'ls reys d'Aragó y Mallorca.

1396. Quan a la mort del rey Don Joan deixà en son testament que fos son successor son germà Don Martí, el comte de Foix, creyent-se ab més drets a la successió per esser sa muller filla major de Don Joan, entrà ab sa gent pel vescomtat de Castellbò, y el Parlament nombrà al de Pallars pera resistir-lo, impeding que entrés una expedició de 1,500 francesos que venien en auxili d'aquell.

1423. Quan l'expedició catalana en auxili de n'Alfons d'Aragó a Nàpols, el comte de Pallars, el de Cardona y l'infant Don Pere foren els encarregats de les divisions que per tres punts diferents atacaren a Nàpols, possessionant-sen després de dos dies de gegantina lluita, quedant afirmada la sobirania catalana al regne de Nàpols.

1461. Arribem a l'últim comte de Pallars, Huch Roger, una de les figures capdals de l'història de Catalunya. Ell y en Bernat de Cabrera foren els primers que ab ses hosts aguerrides se pronunciaren contra Joan II y a favor del príncep de Viana; y un any després, quan la cèlebre revolta de Catalunya contra dit Joan II, Huch de Pallars es nomenat general dels exèrcits, ab els quals s'apoderà d'Hostalrich y posà siti a Girona, aon se trobava la reina, apoderant-se de la ciutat el dia 6 de Juny y refugiant-se aquella al fort Gironella, al que també posà siti, el qual tingué d'aixecar precipitadament per haver entrat un nombrós exèrcit francès en auxili de la reina, replegant-se altra volta a Hostalrich. El rey, que havia vingut d'Aragó, havia posat siti a Barcelona, y el de Pallars comparegué en auxili dels sitiats, entrant a la ciutat per mar. Cau presoner del rey en la batalla de Prats de Rey. Recobra la llibertat y pot tornar a Barcelona, desde aon fa sortides atacant continuament a les avançades reals. Al firmar-se la capitulació, el rey exclueix de totes les concessions únicament al de Pallars, qui durant la nit sortí de Barcelona y, atravessant les files dels sitiadors, se dirigí a son comtat pera continuar la guerra a Don Joan II. Havia jurat guerra d'extermini al rey y complia son jurament. Ni les promeses ni les amenaces ni la força lograren que reconegués al rey, qui envià contra d'ell al vescomte de Cardona, a Requesens de Soler y D. Felip de Castro. Reconeixent aquests l'impossibilitat

de vence-l, firmaren una treva d'un any, trobant-se'l comte en el castell de Sort.

1480. Mort Joan II, es proclamat son fill Ferran II, que era ja rey de Castella per son casament ab l'infanta Isabel, coneguts després ab lo nom de Reys Catòlics, quedant d'aquesta manera consumada l'unió de Catalunya a Castella; més hi ha encara un bon troç de terra que rebutjà l'unió, com rebutjà les imposicions del difunt Joan II y què continuà ab sa independència y ses llibertats. Aquest troç es el comtat del Pallars. Proclamat rey Don Ferran, alguns barons catalans que més o menys encobertament estaven al costat del de Pallars s'avingueren a reconèixer el nou estat de coses. Més Huch Roger, abans de reconèixer al fill de Joan II, preferí, a pesar de tenir consciència de l'immensíssima superioritat de son enemich, tots els perills de la lluita a les grandeses y honors ab que s'el brindava.

1488. Han passat vuit anys més, y aquell troç de terra continua encara ostentant en son escut y en son penó l'àguila imperial negra, quin simbolisme resultava de realitat pura.

Huch Roger continua essent l'únich campeó de les llibertats catalanes. Don Ferran, esforçant-se pera subjugar a n'aquell gegant, mana al de Cardona que altra vegada procedeixi enèrgicament contra d'ell, y tres anys després, quan ja'l comtat està convertit en runes, l'àguila cau, més cau soperbament, cau com cauen els grans homes y els grans ideals.

El comte havia anat a França, confiant trobar encara algun medi de continuar la lluita, quan el príncep Don Enrich, virrey de Catalunya, impacient perquè'l de Cardona no acabava de subjugar-lo, manà que s'aixequessin fins els somatents.

La comtesa Na Caterina, tant entusiasta y decidida com son marit a sostenir el penó de Pallars, se feu forta en el castell de Valencia, resistint ab tant ànim com hauria pogut fer el comte.

Es tradició a la vall que les tropes del de Cardona cercaren el castell, y que aquest envià un missatge a la comtesa pera fer-li comprendre que era inútil tota resistència, ja que dintre poch li saltaria fins l'aigua. La contestació que la comtesa envià al de Cardona fou fer-li present d'una gran plata plena d'aigua ab un parell de truïtes que hi nedaven, lo que era prova, segons la tradició, que existia una mina interior que del castell baixava al riu. Quan ja li fou impossible sostenir-se més, quan hagué apurat tots els recursos, rendí'l castell ab la condició d'entregar-lo passat cert temps, «per si durant aquest el comte se trobés més poderós que'ls oficials del

rey pera sortir al camp», lo que demostra que'l de Pallars cregué trobar ajuda en el rey de França. Passaren els dies convinguts, el comte no pogué retornar, el castell fou entregat, desapareixent de sos murs l'última bandera de la pàtria catalana. Na Caterina sen anà a França a reunir-se ab el seu marit, y en aquells mateixos dies abdós eren declarats traidors per sentència del virrey, donada a Barcelona'l 12 de Desembre de 1491. Traidors els comtes de Pallars! Traidors aquelles dugues grans figures de la nostra historia

PONT D'ESTERRÍ

a qui'l poder real brindà reiteradament munificències, grandeses, honors, poder, y ells, seguint el dictat de sa consciencia, preferiren la miseria y fins la fam de la proscripció! Però encara no havia lluitat prou. Al servey del rey de França anà a Nàpols pera poder lluitar un cop més contra'l rey de Castella, y al caure aquesta ciutat en poder de Gonzalo de Córdova, defensant el Castell Nou s'hi trobava Huch Roger de Pallars. Fet presoner, fou portat al castell de Jàtiva, aon morí miserablement aquell pobre vell y hèroe de la nostra historia.

Aixís acabà la gloriosa casa de Pallars. Els títols, convertint el de comtat en marquesat, junt ab els drets senyoriais, els passà

Ferran II a la casa de Cardona, mitjansant el pagament de 36,000 lliures, otorgant-ne escriptura pública a Çaragoça, segons se desprèn d'un recurs entaulat a principis del segle passat per la casa de Medinaceli, a qui per unions de familia pertanyen avuy els títols y la propietat d'algunes montanyes y boscos de la vall.

PRIVILEGIS Y FRANQUESES DE LA VALL

En l'arxiu municipal d'Esterri se conserva en molt bon estat el *Llibre de les ordinacions*, o sigui *Capítols, costums y usos de les Valls d'Aneu* (1), quina copia fotogràfica del primer full acompanyem.

Es una col·lecció començada en 1337 pel notari de la vall, Joan de Berrós, el comte Arnau Roger y tots els prohoms de la vall, quals noms consten en la segona y tercera plana. Davant de cada ordinació hi va l'epígraf *Placet Proceribus*, y totes comencen ab la fórmula d'*Establim y ordenam*. Aquest llibre es l'únic que's conserva dels molts documents, cartes y privilegis que's guardaven en la *Casa de la Vall* (2), desapareguts a causa d'un incendi que la destruï totalment a principis del segle XVII, salvant-se'l llibre, per trobar-se casualment a casa d'un dels Braços de Cort.

Era nostre propòsit extractar son contingut, quan sapiguérem que existia en l'arxiu d'Esterri la copia d'una informació feta pel duc de Cardona en 1669, en la qual, además dels privilegis continguts en el llibre, hi ha'ls creats posteriorment y els cremats, y que'l poble sabia de memoria y volia fer respectar al de Cardona, lo que era causa de continues disensions, determinant a n'aquest a obrir la dita informació, a quin efecte sos delegats convocaren a tots los caps de casa en l'arenys d'Esterri, o sigui en el firal, el dia 20 de Agost de 1669, y mitjansant jurament declararen tots els privilegis que tenia la terra d'Aneu, davant dels delegats del duc. El dia 4 de Setembre del propi any se reuniren els delegats ab los Braços de Cort, y aquests, després de jurar per Déu y els quatre sants Evangelis, declararen que: en la vall d'Aneu, desde que era vall, existia la costum d'elegir cada any dos Braços de Cort pera ocupar la plaça dels dos que havien de sortir-ne, y junt ab els quatre res-

(1) Realment són valls, ja que tot lo que's comprèn ab la denominació de la vall d'Aneu està format per les riberes d'Escaló, Esterri y Alòs, Coma de Berrós y les valls secundaries d'Espot y Unarre.

(2) L'actual rectoria d'Esterri, edificada fa dotze o catorze anys, ocupa'l lloch aont era la Casa de la Vall, en quals baixos hi havia la presó, y en el primer pis una gran sala que rebia la llum per un gran finestral de punt rodó.

5

LLIBRE DE LES ORDINACIONS DE LA VALL D'ANEU

tants governar la vall, fent-se sempre l'el·lecció en el dia de Sant Miquel de Setembre a l'aire lliure y en el lloch dit Bassa Morta de Valencia. El cos electoral era format pel Bon Concell, o sigui tots els caps de casa. Un cop feta la el·lecció, quedaven reunits els sis Braços de Cort y tots els caps de casa o Bon Concell, y feyen l'aforo dels blats, ordís, civades, mills, vi, fruites y demés virtualles, imposant penes o contribució, desde tres lliures aplicables al senyor comte, y desde 20 sous aplicables als Braços de Cort.

Que si algunes universitats (pobles) tenien qüestions per rahó de termes y d'això'n resultés alguna mort, no s'acusaria al matador, mitjansant que'l poble a que pertanyés pagués trescents sous al senyor comte y altres trescents als hereus del mort.

Que no tenien de pagar delmes als sagristans, perquè, encara que estiguessin molts anys a les iglesies, l'experiencia demostrava que acabaven per casar-se y que no devien pagar-los si no fossin en ordres sacres constituïts.

Que'l comte Arnau Roger, en presencia del noble Artal Roger de Pallars, en Guillem Bella, jutge ordinari del comtat, y en Simó de Rocafort, prior de Sant Genís, havia fet donació dels delmes dels grans y del vi, reservant-se un terç, que cedia als capellans de tota la vall, donant la primícia a l'iglesia de Borent, firmant aquests capítols en el castell, el 16 d'Octubre de 1337, després d'haver sigut llegits pel notari de la vall, Joan de Berrós.

Que'l dia 10 d'Octubre de 1341, reunits en el castell el senyor comte Arnau Roger y els Braços de Cort (quals noms citen), estatuïren que cauria en la pena de 60 sous tot aquell que, sentint tocar les campanes o cridar *via fòra, que han mort un home*, no acudís y seguís el crit, igualment que'l qui vegés al matador y no l'aturés.

Que «tot hom o fembra que farà un latrocini, *ensedesca* o caigui en pena de 60 sous». Si reincideix, serà corregut per la vila en dia de mercat. «Si fa latrocini per tercera vegada, que sia senyalat ab ferro calent en lo front y tallades les orelles. Si per quarta, que sia penjat per la gola.»

Que si un home *nafraye* a altre en l'iglesia, pagués 500 sous barcelonesos, si era durant els divins oficis o en hores canòniques, y 100 sous si no era en dites hores.

Que en 21 de Novembre de 1345 en Ramon Roger, comte del Pallars, concedí un privilegi (que sens dubte es dels més notables, donada la manera d'esser que'ns conten d'aquella època), y es que si ell, el comte, o'ls seus encarregats, tinguessin capturada y presa

alguna persona de la vall per algun fet, fos civil, fos criminal, deguessin fer les proves davant els Braços de Cort, donant a n'aquests la facultat d'absoldre a l'acusat, y, en cas de condemnar-lo, el comte venia obligat a fer cumplir la pena per ells imposada.

Que per altre privilegi, els Braços de Cort deuen assistir a totes les causes de la vall que's vegin davant el comte y son escrivà. «Més que si los Braços de Cort no podien prou veure en los plets y qüestions que's veuran davant d'ells, que en tal cas hagen a demanar lo bon Consell jurat de la terra. Y si los dits non podien veure, hagen de consultar ab un sabi y que la cort li'n puga demanar consell, però que hagen de demanar consell al jutje ordinari del comtat.»

Que en 1398 el comte Arnau Roger confirma davant dels Braços de Cort (que s'anomenen), y en la sala de son castell, els privilegis de 1341, y concedeix als naturals de la vall y sos successors el dret de poder vendre sos bens, sense que per dites vendes paguin lliusmes, terços ni fadiga.

Que per altre privilegi, el senyor comte no podia treure de la vall a cap pres fill de la mateixa, aon devia esser castigat del delicte que hagués comès.

A l'arribar aquí de l'informació, diu: «Mes mitjansant dit jurament diuhen y confesen tenir privilegi, com lo molt noble en Berenguer de Anglesola, en nom y en veu de autoritat del molt Alte Illtre. Senyor en Jaume, per la Gracia de Déu Rey d'Aragó, e los molt nobles Senyors en Huch de Mataplana, Comte del Pallars, en Arnau Roger, fill seu, e la dòna Na Civilla, Comtesa, firmaren e lloaren totes llibertats, franqueses e immunitats que fosen en la Vall d'Aneu».

Afegeixen a continuació'ls informants que, además de tot lo dit, tenien que no havien de pagar cap cens ni usatge, sinó'ls feudals, que eren fixats en cinch sous cada un, pagadors en la diada de Sant Martí. Les viudes quedaven excluides d'aquest pagament. El comte no podia acaptar blat, vi, diners ni altre acapte, sinó ab consentiment dels homes de la vall.

Que'ls homes de la vall no tenien obligació de seguir al comte en host o cavalcada més que fins al lloch dit *Sopeira*; y si d'allí devien passar, tenia de fer-los portar les armes y fer-los provisió de tot lo necessari, *anant, estant y tornant*, però may podia fer-los sortir del comtat.

Que'l comte no podia posar jutge ni notari que no fos de la vall.

Que'l comte y la terra, *ensems*, devien crear cort cada any, fentlos jurar sobre'ls Evangelis que serien fidels al senyor y a la terra.

Que en Berenguer d'Anglesola, en nom del senyor rey en Jaume, y Arnau Roger, en nom de la comissió y en poder a ell donat pel dit senyor rey, afranquí a «tots els homes o fembras de tota Lenda e peatge en tota la terra e dominis del dit Sr. Rey.

»Que hom franch no sie tingut de fermar dret al Sr., sinó en tres coses, so es, en cas de traició, en cas de apartament o salt de vila fòra, y en cas d'homicidi per algú o alguns perpetrat.

»Que cap dòna de la vall podrà ser acusada de adulteri, més que per son marit e lo home que sia *quitis* (lliure) e franch.

»Que los homes estants e habitants en la vall que tinguin y poseescan terres, vinyes, prats, cases, ors, arbres, montanyes, boschs, fonts, molins, torrents, aigües e selves franques e *quities* de tot usatje y servitut y subgecció», donant, venent y fent ses voluntats, exceptuant els feudals, o siguin els dits cinch sous.

JOAQUIM MORELLÓ

(Acabarà)

LO VALLÈS

(Continuació)

CLIMA Y EXTENSIÓ SUPERFICIAL

La comarca del Vallès està situada en la regió climatològica inferior de la província de Barcelona, y's troba, com tot Catalunya, sota l'influència de dues grans arteries atmosfèriques que li donen sa característica metereològica.

La proximitat de les platges mediterrànies, la disposició de la cordillera superior que desvia y modera l'impuls de la freda tramontana, y la suau declinació cap al S., de la que resulta major perpendicularitat dels raigs del sol, permeten assegurar *a priori* que'l clima d'aquesta comarca ha d'esser suau en totes les estacions. Y ho confirmen l'existència dels garrofers, tarongers y altres exemplars de la flora que sols viuen en regions templades.

La part septentrional es més freda a causa dels vents gelats que baixen del Montseny. L'alt Vallès té un clima més benigne perquè reb els vents del quart quadrant, aromatisats abans entre'ls pichs del Montserrat, però no ho es tant com el centre.

La diferent disposició geogràfica de les vessanes de la cordillera interior y de la del litoral influeixen en la diferencia del clima d'abdues, puix rebent la primera més perpendicularment les radiacions solars y oferint un terror piçarrós de fons escàs y color fosch, es bastant àrit y sech, lo qual no succeeix ab la segona.

Les característiques de les quatre estacions són, en el Vallès (1):

HIVERN.— Si'ns trobem invadits per la gran arteria atlàntica, quedem en la part dreta dominant els vents horitzontals, de S., SW. y W., que determinen un règimen plujós y suau, si no es notable la distancia als centres d'energia atmosfèrica; y un règimen nuvós y nebulós, si la distancia es gran; durant aquest règimen may gela.

Si, al contrari, som invadits per l'arteria del mateix Atlàntich, en sa trajectoria desde les regions supertropicals de l'Àfrica occidental, fins les comarques caucàsiques al través del Mediterrani, quedem sempre en la part dreta dominant els vents E. y NE., que determinen un règimen humit y fred. Si no es notable la distancia d'aitals centres, pluges interminables nos envolcallen en un etern bany d'aigua en la terra y de vapor d'aigua en la mortalla aèrea que'ns rodeja. Si'ls mateixos centres d'energia's troben a més distancia, dominen els mateixos vents continentals, uns cops ab el cel serè y sech, lo qual origina fortes gelades, y altres ab el cel nuvulós y trist, *boira de neu*, com se l'anomena en la comarca.

PRIMAVERA.— Pot dir-se que'l Vallès no té primavera. A les gelades ventades d'hivern segueixen tot d'un cop forts calors d'estiu. Els raigs del sol intenten calentar les valls ab llurs tebis efluvis primaverals, que avancen la vegetació, tot d'un cop gelada per una corrent aèrea. Aquest règimen climatològich, a més d'esguerrar moltes vegades les cullites, es causa de gran nombre d'enfermetats dels aparells respiratoris y principalment circulatori.

ESTIU.— La sequedat es la seva característica, per trobar-se'l Vallès en ple Sahara espanyol. Tant sols de tant en tant ve una tronada passatgera que rega nostres valls y torrents assedegats. Fòra d'això, el cel se mostra pur, serè y blau com lo somnien en llurs nits de boira'ls fills del Nord. Si no fos la marinada, el Vallès seria inhabitable, puix s'hi respiraria una atmòsfera de foch.

TARDOR.— El règimen meteorològich de la tardor es del tot oposat al de la primavera: la característica d'aquesta es el fred, la d'aquella un temps dolç y suau. L'excepció de la primavera es la normalitat climatològica de la tardor. En aqueixa estació'ns trobem

(1) Segons en Dionís Puig.

sota l'influència dels diferents segments tempestuosos que atravessen l'Atlàntich central, alternant ab els encara vivificants raigs del sol. Si, per excepció, apareix de sobte l'arteria africana, ja pot assegurar-se una tardor dolenta y un hivern dur y llarch.

La generalitat dels autors que han volgut descriure la comarca del Vallès diuen que té 7 llegües desde Montserrat fins al límit de la provincia de Girona, dato inexacte que no's pot admetre.

L'axe de la paràbola que havem imaginat seguint al Dr. Cadevall, determinat per l'estació de Gualba y Pont del Diable, té aproximadament 60 kilòmetres. L'extrem S. de les montanyes de Bertí y el pich mig dels monts de Sellechs determinen una altra recta d'uns 22'50 kilòmetres perpendicular al dit axe en son punt mig. Prop de l'intersecció d'aquestes dues rectes se troba Granollers, que pot considerar-se com el centre de la comarca. D'això pot deduir-se que l'extensió superficial del Vallès es aproximadament d'uns 1,350 kilòmetres quadrats.

AGRICULTURA, INDUSTRIA Y COMERÇ

Hi ha un refrà castellà que caracterisa admirablement al nostre poble, y diu: *El catalán, de las piedras saca pan*. No s'ha de fer un passeig per qualsevol de les comarques catalanes pera convence's de la justícia y veritat de l'esmentat refrà: per tot arreu ont hi ha un dit de terra pera aprofitar, mal sia en una altura de 1,000 metres y en terror penosíssim, allí s'hi veu la mà de la nostra gent. S'ha dit que Catalunya y el català se completen, y es lo cert, puix el nostre caràcter ha sigut format, entre altres causes, per la rudesia del terror.

La comarca del Vallès es una de les més bones de Catalunya, essent la major part d'ella de fàcil conreu; però sos habitants no podien desmentir el caràcter general de Catalunya, y per xò, no tenint-ne prou de les planuries, s'han enfilat per les vessants de les cordilleres que serveixen de tanques, deixant arreu lo solch del seu pas. Desde'l Besòs al Tordera, desde'l Llobregat al Congost, planuries, serres y montanyes, tot mostra les senyals del conreu més cuidadós. Temps enrera era una cosa rara el trobar un herm en tot lo Vallès, y fins avuy, en que la filoxera ha mort quasi totes ses vinyes, los vallesans treballen ab constancia pera repoblar-les.

Allí on la disposició del terror y la quantitat d'aigües fan possible'l regadiu, s'ha establert el conreu intensiu, representat per les plantes de ses diferents y variades seccions. Se conreua'l blat, l'ordi, la civada, el mill, l'escayola, etc., però en quantitat insufi-

cient pera'l consum. En les conques dels rius se cullen les mongetes y altres del mateix gènere; no hi falten tampoch les plantes tuberculosas y les pratenses. Es inútil dir que allí ont es possible ocupa'l lloch preferent la verdura, especialment en Riells y Olesa; les maduixes adquireixen gran importancia en Granollers y Montcada.

El conreu de les plantes industrials es bastant escàs, y fóra de desitjar que adquirís més desenrotllament, puix gracies a les bones condicions climatològiques de la comarca podria auxiliar en gran manera a la avuy decaiguda agricultura; les plantes textils adquireixen alguna importancia en Mollet, Montmeló, Palou y Ripollet.

Los arbres fruiters són d'interessants especies y riques varietats, distingint-se la part occidental. Són notables també'ls cirerers, que creixen en los terrers granítichs de Caldes, y els tarongers desde Olesa a La Roca, los ammetllers en l'Alt Vallès, les castanyes en el Montseny, y la vinya en tota la comarca.

Pera parlar com se mereix de l'industria del Vallès fóra necessari escriure una obra voluminosa més que la present. ¿Com s'explica que una comarca on falten los primers elements, carbó y aigua, hagi pogut adelantar tant en l'industria, fins a ocupar el lloch preferent en la provincia de Barcelona? Sabadell, Tarrassa, Castellar, Sant Feliu, Granollers, per tot arreu s'alcen les xemeneies, revelant lo geni d'un poble actiu y treballador en perpetua lluyta ab la naturalesa; per tot arreu ressona'l trich-trach dels telers, dient que aquest miracle, aquest *tour de force* se deu al caràcter eminentment fabril dels pobles del Vallès.

A la fabricació llanera de Sabadell y Tarrassa deu afehir-se la de panyos y castors d'Olesa, los gèneros de llana, cotó y barreges de Granollers, les sedes y velluts de seda de Rubí, la fabricació cotonera de Castellar, de Caldes y Sant Feliu de Codines, la de paper de Barbarà y Ripollet, los percal y encaixos de Sant Celoni, y altres de menys importancia.

Aquestes produccions són causa d'un actiu comerç. El d'exportació consisteix en vins, olis, fustes, ciment, cals, y sobre tot les manufactures; y d'importació, en grans, llanes, carbó, drogues y maquinaria.

Pera facilitar aquest actiu comerç compta'l Vallès ab una important xarxa de carreteres, camins vehinals y ferro-carrils.

Les carreteres que pertanyen a l'Estat són les següents:

De Barcelona a Ribes (trajecte de Montcada al Figaró per Mollet, Granollers y La Garriga).

De Granollers a Mataró per Argentona y La Roca.

De Llinàs a Mataró per Dos-rius.

De Molins de Rey a Caldes per Papiol, Rubí, Sabadell y Sentmanat.

De Rubí a Sabadell.

De Sentmanat a Caldes.

De Mollet a Moyà.

De Montcada a Tarrassa per Sardanyola y Sabadell.

De Sabadell a Prats de Lluçanès per Castellar y Sant Llorenç Savall.

De Sant Celoni a Arenys de Mar.

De Tarrassa a Olesa.

De Viladecavalls a la Puda de Montserrat per Olesa.

Corresponen a la provincia les següents:

De Sant Feliu de Codines a Centelles.

De Gracia a Tarrassa per Sant Cugat y Rubí.

De Granollers a Masnou per Montornés y Alella.

De Granollers a Caldes.

De Sant Llorenç Savall a Sant Feliu de Codines per Gallifa.

De Sant Sadurní de Noya a Sentmanat (trajecte de Martorell a Sentmanat per Tarrassa).

A les expressades carreteres té d'afegir-se un gran nombre de camins vehinals que uneixen uns pobles ab altres.

Els ferro-carrils del Vallès són:

<i>Ferro-carril de</i>	<i>Trajecte del Vallès</i>	<i>Estacions del Vallès</i>
Barcelona a Tarragona .	Papiol a Martorell. .	Papiol (límit).
Barcelona a França per { Granollers }	De Montcada a La Batlloria }	Montcada, Mollet, Montmeló, Granollers, Cardedeu, Llinàs, Palautordera, Sant Celoni, La Batlloria.
Zaragoza }	De Montcada a Olesa.	Montcada, Sardanyola, Sabadell, Tarrassa, Viladecavalls, Olesa.
Sant Joan de les Abadeses }	De Montcada al Figaró }	Montcada, Mollet, Parets, Granollers, Llerona, La Garriga y Figaró.
Caldes }	De Mollet a Caldes.	Mollet, Gallechs, Palau-solitar, Plegamans y Caldes.

(Seguirà)

NORBERT FONT Y SAGUÉ, PBRE.

CRONICA DEL CENTRE

MAIG DE 1904

VISITES Y EXCURSIONS

A LA CASA-TORRA DEL MARQUÉS DE CASA BRUSI. — El diumenge dia 8, y per iniciativa de la Secció d'Arquitectura del CENTRE, se féu la visita a la finca que'l Marquès de Casa Brusi té a Sant Gervasi de Cassoles, ab l'intent d'admirar el pati de l'antiga casa Gralla, avuy reconstruit en la finca esmentada.

Gran nombre de socis concorregueren an aquesta visita, contemplant aquella coneguda obra del segle XIV y enderrocada de son propi solar durant el passat segle XIX.

Al mateix temps pogueren fer-se càrrech nostres companys d'altres despullles arqueològiques que'l citat Marquès de Casa Brusi ha aplegat sortosament en la seva finca.

VISITA A L'HISTÒRICA CIUTAT DE LLEIDA. — Durant els dies 22 y 23, els socis senyors Gabriel Bernadà, Joaquim Morelló, Melcior Rodriguez Alcàntara, Juli Soler y Juli Vintró efectuaren una excursió a Lleida pera visitar lo més important d'aquella capital. Sortiren el dia 21, a tres quarts de set de la tarda, per la via del Nord, arribant a Lleida a dos quarts d'una de la nit, essent rebuts a l'estació pels amables socis delegats del CENTRE n'Ignasi Simon y Puntí y en Ricart Canalda de Gomis, els quals els acompanyaren fins a l'Hotel Suís, aon s'allotjaren els nostres companys.

El dia 22, a les nou del matí, començaren sa tasca visitant el pati de l'Hospital, aon se tragueren vistes fotogràfiques de lo més interessant que té. Després passaren a l'Arxiu Municipal, veyent ab greu sentiment com s'ha espatllat la fatxada de la Paheria, emblanquinant-la sense solta ab motiu del viatge d'Alfons XIII a Lleida. A l'Arxiu foren rebuts per l'arxiver en Rafel Gras, qui's posà a la disposició de nostres consocis, acompanyant-los en lo restant del dia. Després d'admirar els tresors que's guarden en aquella dependencia, anaren a la Catedral nova, construïda per Carles III, enorme massa de pedra que si crida l'atenció al visitar-la per dins, es solament pel chor, que es l'única cosa que té de bo, com també per guardar alguns objectes arqueològichs de gran estima. L'orgue d'aquesta Catedral ha gosat de molt renom, y per aquesta causa nostres companys tingueren interès en conèixer-la, a quin fi se'ls donà tota mena de facilitats pera que se'n fessin càrrech, lo que'ls proporcionà un bon desengany. Acabada aquesta visita, se passà al Museu Provincial, en el que's guarden objectes de molta vàlua, essent d'aplaudir y encoratjar els esforços realitzats pera aplegar totes aquelles despullles de nostres monuments arquitectònichs.

La tarda del mateix dia fou destinada quasi tota a la visita de la Catedral vella, convertida avuy en quarter que hostatja les forces que'l guarden com a castell. La contemplació d'aquell admirable monument, objectiu principal de l'excursió, bé val el viatge a Lleida. Els visitants gosaren de debò a l'enfront de tanta meravella, sentint fins al fons de l'ànima que'l ram de Guerra continui encara en possessió d'aquella portentosa fàbrica. Nostres companys tragueren gran nombre de fotografies d'aquest lloch y de les immenses perspectives que s'oviren desde l'airós campanar.

El dia 23, a les sis del matí, retornaren a la Catedral vella pera treure més fotografies dels detalls que per raó de la llum no s'havien pogut fer el dia abans. Després visitaren les runes de l'antich monastir de Sant Ruf, distant uns tres quarts de Lleida, del que quasi no queda en peu més que l'absis y una creu de terme. Retornats a la ciutat, visitaren l'iglesia de Sant Joan, l'antiga de Sant Llorenç, el Museu del Seminari, inaugurat deu anys enrera y que ja té quatre grans sales ben rublertes d'objectes d'art religiós de gran preu, y darrerament l'Academia Bibliogràfica Mariana.

A les dugues de la tarda sortien de Lleida'ls nostres consocis per la via de Picamoixons, arribant novament a Barcelona a dos quarts de deu de la nit.

Els excursionistes quedaren altament reconeguts als serveys y mostres d'afecte que reberen durant tota l'estada a Lleida, no sols dels delegats senyors Canalda y Simon y Puntí, sinó de l'arxiver senyor Gras, del catedràtic d'arqueologia del Seminari Mossèn Ignasi Pintó, y del jove y il·lustrat catalanista en Joseph Piñol, els quals ab llur companyia y amena conversa feren encara més agradable aqueixa visita, de la que'n portaren nostres companys com a profit y record una col·lecció de prop d'un centenar de fotografies.

DE PALAUTORDERA A TAPIOLES, PEDRA-GENTIL, SANT ISCLE DE VALLALTA Y SANT POL. — El dia primer de Maig se féu aquesta excursió, ab assistència dels socis senyors Bombach, Espelt, Larcegui y Tresserra. De desde Palautordera, aont havien arribat ab el primer tren, se dirigiren cap a l'antiga iglesia de Santa Eulalia de Tapioles y cap a l'important dolmen de Pedra-Gentil, un dels més ben conservats de la regió, situat al cim d'un enlairat turó y sobre mateix de Càn Pradell.

Baixaren nostres companys cap a Vallgorguina, dirigint-se després per bon camí rublert de gran vegetació y per terror molt habitat cap a Sant Iscle de Vallalta y Sant Cebrià, arribant a Sant Pol a quarts de sis de la tarda pera pujar en el tren que'ls havia de retornar a nostra capital.

EXCURSIÓ AL CANIGÓ. — Per últim pogué efectuar-se aqueixa excursió montanyenca, que desde molt temps estava ja projectada, els dies 12, 13, 14 y 15 del mes que som. En el primer tren del matí del dia 12 sortiren cap a la frontera, Perpinyà y Prades, aont arribaren a les 4 de la tarda, els

socis senyors Narcís Gosch, Bartomeu Mitjans, Manel Miret, Juli Soler, A. Santamaria y Eduard Vidal.

Després de posar-se d'acord ab l'encarregat de la guarda del Xalet del Club Alpi, M. Saporte, y resoldre tot lo convenient pera'l bon èxit de l'excursió, y mentres en Soler aprofitava'l temps arribant-se fins a Cuxà a treure alguna fotografia, els demés companys se dedicaren a visitar la vila de Prades, d'aspecte molt agradable, y qual iglesia de Sant Pere està completada per majestuosa torra romànica del segle XIII, que es sens dubte lo més important de la població junt ab els restos que de l'antich monastir de Cuxà se veuen en algunes cases de la mateixa.

L'endemà, a tres quarts de cinch del matí, sortien nostres companys de l'Hotel January, aon s'havien hostatjat, y en un carruatge a propòsit, y acompanyats d'en Saporte, feren via cap a Taurinyà, aon trobaren els guies que devien acompanyar-los junt ab una cavalleria pera portar-los fins aont fos possible l'equipatge y viandes que fou precis emportar-sen.

A dos quarts de sis se sortia de Taurinyà cap a trobar la carretera que puja del Vernet, que se segui fins a Balatj, aont arribaren a dos quarts de nou. Abans d'arribar an aquest lloch havien trobat ja'ls nostres excursionistes alguna clapissa de neu que poch més amunt augmentaren extraordinariament, fent impossible la continuació de la cavalleria serra enllà. Allavors, y en la clotada dita de les Surdes, a uns 1,600 metres sobre'l nivell del mar, feren parada nostres companys, despedint un deis guies ab la cavalleria, repartiren entre tots l'equipatge, y emprengueren montanya amunt ab tot dalit.

La neu, de molta gruixaria, cobria arreu el terror, dificultant un xich l'ascensió.

A tres quarts d'una, y anant contemplant sempre'l majestuós aspecte d'aquelles encontrades, arribaren al Xalet-Refugi dels Cortalets, construït en bon'hora pel Club Alpi Francès en aquella altitut de més de 2,000 metres sobre'l nivell del mar.

La tarda d'aquell dia la dedicaren nostres amichs a visitar aquells encontorns, els estanys, que's veyen coberts quasi del tot per la neu, y la tètrica fondalada de Balatj en son començ fins aprop el Glacier, sota mateix de l'enlairada Pica del Canigó.

El dia 14, a les 5 del matí, y ab una temperatura de 2 graus sota zero, pujaren nostres consocis cap al Puig Barbet (més de 2,700 m.), aont arribaren a quarts de set. Desde allí seguiren tota la carena del Barbet fins al pich més occidental, sobre mateix de la Bretxa Durier. Retornats al Coll Barbet, a un quart de nou començaren fadigosa davallada cap a la Vallmanya, arribant a tres quarts de deu a la font de baix de Vallmanya.

Desde allí pujaren cap al Coll de la Cirera, y per les mines de Batera baixaren cap a Arles, aont arribaren a les set del vespre.

L'endemà al matí se visità la població d'Arles en l'unió del riu Ferrer ab el Tech, d'aspecte típic, y en la que, a més de la seva romànica torra del rellotge, sobresurt per sa importancia l'iglesia de Santa Maria, ab

sa notable portada, sos claustres, sa torra y mil detalls de gran interès.

A quarts de sis sortiren cap a Amelie-les-Bains, en la confluència del Mondony ab el Tech, y, després de visitar les Thermes romanes, continuaren en el mateix carruatge cap a Palaldà, Ceret, El Portús, La Junquera y Figueres, desde aon tornaren a Barcelona.

EXCURSIONS

A LA VALL DEL MARLÉS Y SERRES DE MATAMALA Y ESTIULA. — Tingué lloch els dies 12, 13, 14 y 15 de Maig, assistint-hi's Srs. Biada, Bonbach, Rosals y Torras (César August). Anaren en tren fins a l'estació de l'Admetlla de Merola, aon foren rebuts per nostres delegats a Puigreig y Gironella respectivament, Srs. Llaverias y Feliu. En la colonia fabril de l'Admetlla reberen la visita del Director de la fàbrica dels Srs. Serra, qui a nom de dits senyors se'ls oferí per quant els fos menester ab referencia a la propria colonia.

Els dies 12 y 13 recorregueren tota la preciosa vall del Marlés desde son embrancament ab el Llobregat fins a Sant Jaume de Frontanyà, deturant-se a visitar l'antiga iglesia de Sant Andreu de Câl Pallot, ab les propes sepultures obertes en la roca, les iglesietes de Santa Maria y de Sant Martí de Marlés, el pintoresch pont gòtic proper a les dues indicades parroquies, la gran casa Vilalta, aon feren nit, un preciós seguit de paisatges, arbredes y saltants, el pontet y les fondes goles de les Eures, els pintorescos molins den Vilardell, del Vilar y de Boatella, l'engorjat y baumes de Gatafera, la grandiosa casa Boatella, ab sa adjunta iglesieta, y la propera de Sant Miquel, les fosques bagues de pins y rouredes, el pont antich de Roma, la casa Puigcercós (bell model de senyorial llar pagesívol de montanya, aon dinaren el segon dia, essent objecte de molt fines atencions pels propietaris de la casa), els molins y saltants d'en Danyans, La Farga, Capdevila y Moreta. A Sant Jaume visitaren l'iglesia y'ls voltants del poble. essent objecte de distincions per part del senyor Ecònom reverent Marginet.

El dia 14, passant per les fonts més altes del Marlés, creuaren la serra en la Creu den Soler, faldejant les vessants de l'Arija pels cingles de Mordolà, passaren el coll de Palomera, fruint d'hermosos panorames del Pireneu y serra de Cadí, nevats; y per entre vella y espessa boscuria, dominant les iglesietes de Sant Esteve de Solallonch y Sant Martí de Puigbò, arribaren al coll de Faig general, entre les vessants del Mardàs y del Marlés. Pujaren al turó de Sant March d'Estiula, fruint de l'esplèndit panorama seguint desde allí en avall la cresta que separa aigües del Llobregat y del Ter. Desde'l coll de Càn Carles pujaren pel coll de l'Ars a la serra de Matamala, baixaren al pla de les Lloses, visitant la romànica iglesia, s'enfilaren a la serra de Coll d'en Soler pel Grau de Baumala, ab bell domini de la vall alta del Marlés y belles rengleres de serralades, s'aturaren en l'iglesieta de Sant Pere de Serrallonga, baixant d'allí al coll de Comià, d'on per la carretera anaren a fer nit a Puigcercós.

El dia 15, travessant la vall del Marlés, s'enfilaren per les bagues de Boatella a la serra que separa aquella vall de les lluçaneses, y passant per prop la Tor de l'Espà, la Roqueta, colls de Viladeura y Cabres Mortes y serrat de la Plana, arribaren al Grau de Prats, dominant bells punts de vista per tots costats, y molt de prop el castell y poble de Lluçà y la vila de Prats de Lluçanès; vegeren la Pedra Dreta y l'iglesieta del Grau, ab notable retaule. D'allí baixaren a la vall de Marlés, pujaren a la derivació de la serra de Guardia per la Creu del Pallot, y arribaren just a Puigreig pera pendre'l tren que'ls tornà a Barcelona.

A SANT LLORENÇ DELS PITEUS, FONTS DEL CARDENER Y MONTANYES DE LA MARE DE DÉU DE L'HORT Y DE BUSA. — L'efectuaren els Srs. Biada, Figueras, Junquera, Margineda, Reig y Torras (César August), els dies 21, 22, 23 y 24 del mes de Maig.

El dia 21 feren nit a Berga. El 22, per l'Estret, l'hermosa vall de Metge, el pla de Campllonch y Castellar del Riu, creuant l'Aiguadora, l'Aiguadevalls y'l Cardener, camí molt pintoresch y agradable, anàren a Sant Llorenç; a la tarda del mateix dia, pel peu de l'iglesieta romànica de Sant Cerni y pel Grau de la Foradada, ab hermós camí de penyes y cingleres, anaren al Santuari de la Mare de Déu de l'Hort, on s'hi venera una Verge romànica, fruiñt d'hermosos cops de vista de montanya.

El dia 23, al matí, visitaren el pintoresch poblet de Pedra y Coma y les copioses fonts del Cardener, nascudes en la penya en el baix rampant de la serra del Port del Comte o de la Bofia. Visitaren també, de pas, la Font Puda, medecinal, sulfurosa, freda. Resseguiren lo més interessant del poble de Sant Llorenç, l'iglesia, ab son claustret y antichs retaules, y l'ermita de la Pietat, ab retaule gòtich molt notable.

A la tarda baixaren a l'engorgat del Cardener, que travessaren per l'antich pont de Vallonga, pujaren per la preciosa clotada de les Set Riveretes, seguiren per l'iglesieta de Sant Iscle y Santa Victoria, per sota'ls cingles de Busa, el coll d'Arques, y entraren en l'emmurallat natural de Busa per la collada. Visitaren dalt del cim de la serra'l Capolat y'l Capolatell.

El dia 24 baixaren de Busa per l'aspre emboscac Grau de Sant Pere, visitaren la notable iglesia de Sant Pere de Grau d'Escales, abandonada y en molt mal estat, y l'estret de Balianes; travessaren l'Aiguadora, y pels cingles de Trevil anaren a sortir al Cint y al camí de Solsona a Berga, que seguiren passant pel peu dels cingles de Capolat y del serrat de Sant Salvador, l'Espunyola, Avià y l'iglesia de Valldan.

En el tren de la tarda retornaren a Barcelona.

A LA CARTOIXA DE MONTALEGRE. — El dia 29 se féu aqueixa bonica y pintoresca excursió a les serres de Montalegre, ab assistència dels socis senyora M.^a del Carme Galbany de Vintró, senyoreta Herminia Pagès, y dels senyors Coll, Cid, Castelló, Castañeda, Danés, Larcegui, Mariné, Pérez, Planas, Pagès, Vintró y Tresserra.

Sortiren al matí cap a Tiana, Montalegre y La Conreria, retornant per Sant Fost, Martorellas y Mollet, molt complaguts d'aqueixa agradosa sortida a nostres vehines montanyes.

CONFERENCIES

UNA EXCURSIÓ A LA VALL D'ANDORRA.—UNA EXCURSIÓ A LA FONT DE BOR.—Abdós treballs foren llegits en la sessió del dia 6, en que's feren les preparatòries de les excursions a la Vall de Marlés y als cims del Canigó.

El primer d'ells es una notabilíssima ressenya que'l soci delegat del CENTRE a Constantinopla, el comte suech Birger Mörner, publicà com a resultat de sa excursió a la Vall d'Andorra. Fou llegit dit treball pel soci D. Emili Schierbeck, qui'n feu una esmerada traducció en la que's traslluiren les belles literaries de l'original y les agradoses impressions que causà al distingit excursionista la contemplació de l'hermosa vall andorрана.

La concurrencia aplegada en nostre local aplaúdixardorosament aquest treball, com també ho feu ab el del senyor Soler y Escofet, que es una poètica descripció d'hermosos paisatges de la Cerdanya, feta en forma castiça y llenguatge apropiat.

UNA ASCENSIÓ AL PEDRA FORCA.—Importantíssimes varen esser les dugues conferencies que va donar nostre company en Pere Pagès y Rueda els dies 11 y 20, ressenyant una excursió practicada el passat istiu a l'alt Ripollès, Bergadà, serra de Pedra Forca y conca del Cardoner.

El treball del senyor Pagès es un conjunt d'impressions sobre'ls paisatges, pobles y monuments d'aquells encontorns, seguint el pas dels excursionistes desde Ripoll cap a Gombreny, La Pobla, Bagà y Gósol, pera escalar el cim del Pedra Forca, qual perillosa ascensió relatà'l nostre company en forma ben interessant y atractívola.

No'ns entretindrem en resumir el notable treball del senyor Pagès, ja que nostres llegidors podran assaborir-lo per complert al publicar-se en un dels nostres prop-vinents números. Sols direm que'l mateix anà acompanyat ab la projecció de gran nombre de clixés dels senyors Torras, Vintró y Deu, fets tots ab la pulcritut y bon gust que caracteriza a nostres benvolguts amichs.

IMPRESSIONS D'UN VIATGE AL JAPÓ.—El dimecres dia 18 donà en el nostre CENTRE una conferencia sobre'l tema *Impressions d'un viatge al Japó*, el súbdit nortamericà y rector d'una de les parroquies de Sant Francisco de California, nostre compatriota Mossèn Joseph M.ª Montaner, qui començà son notabilíssim treball endreçant una franca salutació a tots sos compatricis, fent ostentació de sos ideals catalanistes, dels que feu calurosa defensa.

Tòt seguit passà Mossèn Montaner a exposar les seves impressions

rebudes durant son darrer viatge a l'Extrem Orient. Feu una descripció general d'aquell interessant país; exposà les costums senzilles y naturals d'aquell poble; la manera de viure de sos habitants; les seves predileccions, sos defectes, ses qualitats, y tot lo que més ha contribuït a son actual estat verament progressiu.

Se detingué l'erudit conferenciant en exposar les causes que a son entendre més han influït en lo seu avenç y cultura; estudià l'educació de que es objecte la seva joventut, explicant l'organització de les seves Universitats; manifestà que'l gran ideal pera'l que lluitava aquell poble era pera l'assimilació de tot lo dels pobles més avançats, conservant, emperò, la llur característica nacional, tractant aixís de resoldre'l gran problema de l'existència de tots els pobles ab ansies de progrés y millorament.

Acabà Mossèn Montaner la seva peroració fent aplicació de ses manifestacions anteriors al poble català, excitant-lo pera treballar ab tota fermesa y constància pera crear una voluntat nacional que exigeixi la realització de nostres conviccions patriòtiques.

Una gran salva d'aplaudiments ressonà per la sala a l'acabar sa conferència Mossèn Montaner, indicant aixís el gust y complacència ab que l'havia escoltat aquella gentada que omplí totes les dependències de la casa pera escoltar la seva autorisada veu.

ESTUDI MONOGRAFICH DEL SANTUARI DE BELLMUNT.—En la darrera sessió del mes de Maig, celebrada'l dia 27, se donà a conèixer una important monografia que baix el títol *Historia y Album del Santuari de Bellmunt* acaba de publicar el soci delegat del CENTRE a Sampedor Mossèn Antoni Vila y Sala. En aqueixa publicació, de vera utilitat pera tots els que vulguen visitar aquella encontrada, se va descrivint tot lo més interessant que baix tots conceptes nos presenta la montanya y santuari de Bellmunt.

Pera completar aquesta lectura, y a l'acabar la mateixa, que fou rebuda ab franchs y merescuts aplaudiments, se projectaren diferents vistes fotogràfiques que'ls socis senyors Batlle y Llorens havien tret en una excursió al mateix lloch.

El CENTRE EXCURSIONISTA DE CATALUNYA sols se declara responsable de lo contingut en la *Secció Oficial* del seu BUTLLETÍ, deixant íntegra als respectius autors la responsabilitat dels treballs firmats.